

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Перша проректорка
Хмельницького університету
управління та права
імені Леоніда Юзькова

Ірина КОВТУН

2021 р.

ВИСНОВОК

Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова щодо дисертаційного дослідження **Журавської Олени Василівни** на тему **«АНТРОПО-СОЦІАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ПРАВА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР»**, поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право у галузі знань 08 Право, затвердженої вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова 29 жовтня 2018 року (протокол № 3).

ВИТЯГ

з протоколу засідання фахового семінару
кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова
від 15 вересня 2021 року

ПРИСУТНІ:

завідувач кафедри теорії та історії держави і права, доктор історичних наук, професор Місінкевич Л. Л. (*головуючий на засіданні*), професор кафедри теорії та історії держави і права, кандидат історичних наук, доцент Стеньгач Н. О., професор кафедри теорії та історії держави і права, кандидат історичних наук, доцент Тополь Ю. О., професор кафедри теорії та історії держави і права, доктор юридичних наук, професор Вовк В. М., доцент кафедри теорії та історії держави і права, кандидат юридичних наук Мельник Н. В., кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Олійник У. М.; асистент кафедри Оксанюк О.А.

Запрошені для участі у засіданні кафедри теорії та історії держави і права з правом вирішального голосу: ректор університету Омельчук О. М., доктор юрид. наук, проф.; завідувач кафедри трудового, господарського та земельного права наук Костяшкін І. О., доктор юрид. наук; професор кафедри кримінального права та процесу Налуцишин В.В., доктор юрид. наук, проф.; завідувач кафедри цивільного права та процесу Гринько С.Д., доктор юрид. наук, проф.

З присутніх – 5 докторів юридичних наук та 4 кандидатів наук – фахівців за профілем поданої на розгляд дисертації.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

Обговорення дисертаційного дослідження аспірантки Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова Журавської Олени Василівни на тему «Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір», виконаного в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова та поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право у галузі знань 08 Право щодо рекомендації до розгляду та захисту в разовій спеціалізованій вченій раді.

СЛУХАЛИ:

завідувача кафедри теорії та історії держави і права, доктора історичних наук, професора Місінкевича Л. Л., який повідомив присутніх про те, що Журавська Олена Василівна народилась 03 березня 1978 року у м. Славути, Хмельницької області (Україна). У 2000 року закінчила Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна) за спеціальністю «Правознавство» і здобула кваліфікацію спеціаліст права. В 2008 році отримали вищу економічну освіту, за кваліфікаційним рівнем «спеціаліст» в Європейському університеті.

З 2000 по 2007 роки працювала помічником прокурора, старшим помічником прокурора Дарницького району м. Києва. З 24.01.2007 р. по 01.07.2008 р. працювала прокурором відділу участі прокурорів при розгляді справ Апеляційним судом м. Києва управління підтримання державного обвинувачення Прокуратури міста Києва.

01.07.2008 р. призначена на посаду судді Деснянського районного суду м. Києва, на підставі Указу Президента України від 15.04.2008 року. Постановою Верховної Ради України від 18.04.2013р. №210-VII була обрана на посаду судді безстроково. З 2015 року є членом Ради суддів України, а з червня 2018 року – секретарем Ради суддів України.

З 2018 року Журавська О.В. – аспірантка кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова.

Тема дисертаційного дослідження «Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір», була затверджена вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова 29 жовтня 2018 року (протокол № 3).

Науковий керівник — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка Гришук Оксана Вікторівна.

Дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016 – 2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у

межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017-2023 роки (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 роки (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017-2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

СЛУХАЛИ:

виступ аспірантки Журавської О.В., яка доповіла присутнім основний зміст дисертаційного дослідження, зокрема обґрунтувала актуальність теми дослідження, науково-теоретичну та практичну значимість досліджуваної проблеми, визначила мету та задачі дослідження, основні положення, які виносяться на захист, висвітлила методологічну основу дисертації, охарактеризувала ступінь наукової розробки проблеми на сучасному етапі, виклала основні результати дослідження та сформулювала висновки і рекомендації, відповіла на запитання науково-педагогічних працівників кафедр.

Зокрема вона зазначила, що сьогодні у юридичній науці є відносний консенсус стосовно того, що юридичне право повинно відповідати природному праву як ідеалу, до якого треба прагнути та реалізувати в правовій реальності. Природне право, яке відносять до ідейних чи ідеальних джерел права, яскраво демонструє, що ідея завжди переує праву, спочатку з'являється уявлення про належне право, яке слід закріпити на державному рівні, а вже потім формується реальна правова система. І хоча ідея права має лише потенційну реальність, вона є настільки істотною, що надає нормативної сили позитивному праву. Такі поняття як «людська гідність», «свобода», «рівність», «справедливість» сприймаються сьогодні не тільки як принципи права, але і як його засадничі ідеї, оскільки право - це не тільки юридичний механізм, а й комплекс правових ідей, в який входять ідеї та ідеали, що формуються на їх основі як образи досконалості правових явищ.

Позитивне право, що припускає єдність прав і обов'язків, а також єдність примусу і стимулу, також потребує ідейного наповнення, яке відображає вплив філософсько-правових концепцій. Значимість філософської рефлексії обов'язково полягає в моделюванні ідеального права, тих правових заборон і зобов'язань, які відповідають природі людини. Тому джерелами розвитку позитивного права є завжди зміни в ідейному наповненні права, тобто в уявленнях про те, яким право повинно бути. Якщо розглядати право як реальність, яка поєднує, а не протиставляє природно-правовий і позитивно-правовий вимір, тобто ідеальне (ідея, ідеал, моральна правильність, відповідність цінностям, природі людини) та реальне (визначеність, забезпечена примусом), то можна підставно погодитись, що таке поєднання проходить у сфері комунікаційної взаємодії. Тоді право як комунікаційна взаємодія ідеального і реального, може

розглядатись як аспект належного, що проявляється у цінностях, принципах, нормах.

За такого підходу, саме завдяки джерелам формування права знімаються суперечності між ідеєю і реальністю права, тобто чинним правом і ідеальним правом. Розвиток правової реальності завжди вимагає нових ідей, які стали б орієнтиром для втілення призначення права як родової сфери соціального буття. Тому пошук ідейних (сутнісних, змістовних) джерел формування права є важливим етапом на шляху формування правового ідеалу та втілення його у позитивному праві.

Характеризуючи стан наукової розробки задекларованої проблематики у сучасній вітчизняній філософсько-правовій думці, аспірантка зауважила, що до змістовних (сутнісних) джерел права або джерел формування права відносять: природне право (В.С. Нерсисянц); природне право, ідею права, правосвідомість, праворозуміння (Ю.В. Корольова); природу речей, розум людини, вічний незмінний порядок облаштування світобудови (М.М. Марченко); справедливість (М.М. Алексеев); фактори, що впливають на зміст права (моральні, релігійні, філософські, політичні, соціальні, економічні, ідеологічні та ін.) (М.І.Козюбра); гідність людини (О.В. Грищук); вільну діяльність особи (І.В. Михайловський); природу людини, культуру, свідомість, правосвідомість, загалом колективну волю, яка «є єдиним справжнім джерелом права» (С.А. Дробішевський); об'єктивні зв'язки і закономірності, що існують у природі та суспільстві, які утворюють природній порядок і стоять вище людської волі (Г.В. Мальцев); умови й причини, фактори і дії, в результаті яких приймається рішення про створення права (Н. М. Пархоменко); матеріальні умови життя суспільства (М.М. Вопленко); народне життя (В.М. Хвостов); спосіб буття людей (Т.В. Гурова); обумовлений характером праворозуміння даного суспільства спосіб визнання соціальних норм в якості обов'язкових (Г.М. Муромцев) та ін.

Однак, попри такі вагомі наукові напрацювання, у вітчизняній філософсько-правовій науці немає єдиного комплексного дослідження на монографічному рівні антропо-соціальних джерел формування права, що і обумовлює необхідність їх наукового аналізу.

Метою дисертаційної роботи є дослідження на філософсько-правовому рівні антропо-соціальних джерел формування права.

За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано низку наукових положень, що виносяться на захист, зокрема:

вперше:

1) проведено філософсько-правове дослідження джерел права, тобто його змістовних (сутнісних) характеристик, що забезпечують норми матеріальною основою, надають праву обов'язковості, як сили, причини, які зумовлюють, створюють, покликають до життя право. Джерела формування права запропоновано розглядати як антропні та соціальні чинники, які впливають на формування (утворення і розвиток) права;

2) обґрунтовано антропні джерела формування права під гуманістичним кутом зору через розуміння духу як характеристики людини, що дозволяє стати їй джерелом осмисленого перетворення реальності, зокрема правової реальності, а також розуміння людської гідності як вищого прояву духовності, вищої соціально-правової цінності та похідних від неї цінностей (справедливості, свободи і рівності). Серед антропних джерел формування права виокремлено природу людини та правову свідомість;

3) серед соціальних джерел формування права виокремлено: правову культуру, соціально-правові цінності та принципи права. Вибір таких складових обґрунтовано тим, що соціальна інтеграція не може базуватися лише на взаємному інтересі та залежності, а важливу роль відіграють дві її інші форми: соціальна солідарність та соціальне регулювання (зокрема, нормативне та ціннісне). Соціальні норми і цінності не існують окремо, а складають два нероздільних аспекти правил: бажаний (цінності) і обов'язковий (норми). Сприйняті норми виступають як цінності, а утверджені цінності стають нормами, при цьому вони постійно взаємодіють і перетікають одна в одну;

4) обґрунтовано головне методологічне завданням джерел формування права - виступати критерієм адекватності оцінки змісту позитивного права. Це поняття включає в себе об'єктивні та суб'єктивні аспекти, серед яких чільне місце духовна робота особистості, соціальної групи і всього суспільства щодо формування ціннісно-нормативної системи суспільства.

удосконалено:

5) ідею сприйняття принципів права у якості джерела формування права, що пояснюється актуалізацією їх методологічного значення. З точки зору сучасної посткласичної гносеології правові явища повинні розглядатися не просто як соціокультурно обумовлені, але й в однаковому інтерсуб'єктивному значенні, що може бути адекватно відображене через конструкцію основних принципів права. В межах некласичного і непозитивістського підходу можливе уявлення як про нормативний характер принципів, так і про принципи права як явище ідеологічне, тобто не зафіксоване в позитивному праві;

б) погляди на правосвідомість, що розглядається як ідеальне джерело формування права, яке охоплює правові ідеї, доктрини, вчення, що є найбільш цінними для суспільства. Ідея права розглядається як така, що є ідеальним аспектом буття і втілюється, об'єктивується в нормах і принципах позитивного права;

7) теоретичні позиції щодо джерел правового прогресу, якими визнано розв'язання суперечностей між ідеєю і реальністю права, тобто чинним правом і ідеальним правом. Розвиток правової реальності завжди вимагає нових ідей, які стали б орієнтиром для втілення призначення права як родової сфери соціального буття. Сьогодні з впевненістю можна сказати, що провідними правовими ідеями права, які стали джерелом його

прогресивного розвитку є ідея прав людини та ідея верховенства права;

8) бачення правових цінностей (людської гідності, рівності, свободи та справедливості) як таких, що через свою антропо-соціальну природу можуть і повинні вчиняти вплив на діюче позитивне право, як джерела його формування. Соціально-правові цінності визначають мету права, формують принципи права, а правові норми повинні розгортати цінності, транслюючи їх втілення в своєму нормативному змісті;

набули подальшого розвитку:

9) обґрунтування соціального характеру формування права, що змінює кут зору на державу не як на таку, що «дарує, породжує чи творить» право, а як таку, що позитивізує, об'єктивує і забезпечує право. Таке тлумачення джерел формування права дозволяє забезпечити баланс між легітимними очікуваннями членів суспільства щодо правового регулювання тих чи інших сфер соціальних відносин і вимогами позитивного права;

10) уявлення про природу людини як джерело формування права. Серед властивостей людини виділено розум і волю, які обумовлюватимуть існування основних цінностей. Людська гідність, як концентрований вираз природи людини (її розумового та вольового складників), визнається антропним джерелом формування права;

11) наукові і практичні позиції щодо правової доктрини, як такої, що створює правові поняття, якими користується законодавець, пропонує теоретичне обґрунтування, за допомогою якого позитивізується право і тлумачаться закони. Підкреслено подвійний характер джерельних можливостей правової доктрини як змістовного джерела формування права та як форми права;

12) положення про те, що правова культура як антропо-соціальне джерело формування права являє собою систему правових цінностей, які є домінуючими і загально визнаними у суспільстві. Правову культуру визнано ефективним інструментом, що дозволяє виявити і зняти суперечності між правовими цінностями.

По закінченню доповіді присутніми було поставлено до аспірантки Журавської О.В. такі питання:

Стеньгач Н. О., к. і. н., доцент: у дисертації антропо-соціальні джерела права розглянуто через певне протиставлення ідеального та реального виміру права. Як, на Вашу думку, може бути зняте це протиставлення?

Відповідь: Дякую за запитання. Дійсно, проведений аналіз підвів нас до того, що проблема протиставлення ідеального та реального виміру права, тобто права природного і позитивного може бути «знята» через формулу Радбруха. Можна навести приклади застосування цієї формули судами, зокрема Федеральним Конституційним Судом ФРН. Розглядаючи право як реальність, яка поєднує природно-позитивний вимір права у сфері комунікаційної взаємодії, приходимо до висновку, що право як

комунікаційна взаємодія ідеального і реального є аспектом належного, що проявляється у цінностях, принципах, нормах.

Тополь Ю. О., к. і. н., доцент: Яке авторське розуміння джерел права в контексті антропо-соціальних особливостей його формування?

Відповідь: Дякую за запитання. Філософсько-правове дослідження антропо-соціальних джерел формування права передбачає рефлексію з приводу ідей, закладених в основу права, тобто його змістовних (сутнісних) джерел, що забезпечують норми матеріальною основою, надають праву обов'язковості, як сили, причини, які зумовлюють, створюють, покликають до життя право. Виходячи з такої логіки, у сучасній правовій науці поняття «джерело права» розглядається в двох аспектах: в широкому (змістовні причини і закономірності, які зумовлюють виникнення та зміст права) та у вузькому (спосіб закріплення та існування норм права в позитивних приписах, як зовнішня форма вираження права, що надає йому характер офіційних правових норм).

Мельник Н. В., к. ю. н.: Мене цікавить соціальна складова джерел формування права. Як сприймаються джерела формування права з точки зору їх соціальної зумовленості?

Відповідь: Дякую за запитання. З точки зору соціологічного підходу, джерела формування права сприймаються базуючись на ідеї соціальної зумовленості права та соціальному характері формування права. Обґрунтування соціального характеру формування права змінює кут зору на державу не як на таку, що «дарує, породжує чи творить» право, а як таку, що позитивізує, об'єктивує і забезпечує право. Таке тлумачення джерел формування права дозволить утворити баланс між легітимними очікуваннями членів суспільства щодо правового регулювання тих чи інших сфер соціальних відносин і вимогами позитивного права. Віднайдення такого балансу сприятиме зростанню поваги до права, мотивації до правомірної поведінки членів суспільства та соціальної солідарності в цілому, що, в кінцевому рахунку, призведе до підвищення ефективності правового регулювання.

Вовк В. М., д. ю. н., професор: Як ви прояснюєте виділення принципів права у якості антропо-соціальних джерел формування права?

Відповідь: Дякую за запитання. Логіку виділення принципів права у якості джерела формування права можна пояснити актуалізацією методологічного значення загальних принципів права. Це зумовлено тим, що з точки зору сучасної посткласичної гносеології правові явища повинні розглядатися не просто як соціокультурно обумовлені, але й в однаковому інтерсуб'єктивному значенні. Таке розуміння змісту права може бути адекватно відображене через конструкцію основних принципів права. Погодимось, що в межах некласичного і непозитивістського підходу можливе уявлення про нормативний характер принципів. Виділяючи принципи права серед доктринальних джерел права, вчені підкреслюють, що принцип права може існувати як явище ідеологічне, тобто не завжди

зафіксоване в правовому документі. Правові принципи співвідносять з правовими цінностями і відносять принципи права до джерел права в широкому розумінні.

Олійник У. М., к. ю. н.: Яке Ваше розуміння взаємообумовленості індивіда і суспільства?

Відповідь: Дякую за запитання. В сучасній науці немає єдиного підходу до розуміння взаємообумовленості індивіда і суспільства. Але для досягнення цілей, поставлених в дослідженні, доцільно розглядати суспільство як «продукт» існування окремих людей, які для забезпечення своїх потреб намагаються існувати не окремо, а разом, таким чином і утворюючи його. При цьому, з розвитком такого суспільства в умовах глобалізації виявляється необхідність застосування соціально-антропологічного підходу, адже за таких умов стає неможливим пояснення тих чи інших правових явищ, зокрема, і виникнення права.

Омельчук О. М., д. ю. н., професор: Яке Ваше розуміння людини в контексті джерел формування права?

Відповідь: Дякую за запитання. Людина в контексті джерел формування права розглядається як індивід, котрому, з огляду на його природу, притаманні такі вроджені якості, які в процесі життєдіяльності, в тому числі й соціалізації, сприяють утворенню та розвитку права як природного феномена. Людина може впливати на виникнення та розвиток права, коли вона наділена «тройкістю» своєї сутності: вітальністю, соціальністю та духовністю. Тільки у взаємодії цих складових може виявлятися істинна сутність людини, в якій знаходить свої джерела право. Такий погляд на людину дає можливість стверджувати, що право «походить» від основних ціннісних властивостей людини, зароджується в її розумі та є виразом її волі. Що стосується законодавства і правової практики, то тут людина тільки удосконалює право як феномен, що виникає разом з людиною і разом з нею еволюціонує.

ВИСТУПИЛИ:

професор кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук, професор Грищук О.В., як науковий керівник, зробила коротку характеристику дисертації та особи здобувачки.

Аспіранткою Журавською Оленою Василівною повністю виконано індивідуальний план навчальної роботи, що відповідає навчальному плану Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова підготовки фахівців освітньо-наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право галузі знань 08 Право аспірантури. Вона відвідувала лекції та семінарські заняття, які проводили науково-педагогічні працівники університету.

Журавська О.В. своєчасно та повністю виконувала всі розділи індивідуального плану наукової роботи, що підтверджується висновками

кафедри теорії та історії держави і права на підставі звітів аспірантки та атестаційних листів наукового керівника.

Проведене дослідження відповідає вимогам актуальності, оригінальності підходу дослідження, а отримані результати характеризуються ознаками наукової новизни. Попри наявність низки дисертаційних робіт, присвячених джерелам права, спеціального комплексного дослідження таких джерел крізь призму антропо-соціальних особливостей їх формування в Україні не було здійснено.

Враховуючи комплексність та системність дослідження, при розкритті обраної теми використовувалися методи спостереження, теоретичного і практичного моделювання, формально-логічного узагальнення правових явищ.

Дисертаційне дослідження характеризується вдалою структурою, що дозволило зупинитись не лише на вивченні проблеми в цілому, але й на окремих її аспектах та виявити взаємозв'язки між ними. Питання аналізуються послідовно, показана їх взаємообумовленість.

Про обґрунтованість положень та висновків дисертаційного дослідження «Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір», зокрема, свідчить опрацювання значного масиву наукових праць вітчизняних і зарубіжних авторів, що супроводжувалось їх критичним аналізом і аргументацією власних позицій.

При цьому аспірантка оперує як роботами науковців радянського періоду, так і найновішими вітчизняними та зарубіжними публікаціями, що присвячені дослідженню окремих аспектів цієї проблематики.

Дисертантка критично оцінює положення окремих наукових робіт, а також, дотримуючись етики наукових дискусій, вступає у полеміку щодо думок, які видаються з тих чи інших причин неприйнятними. Наукові результати дисертаційної роботи отримані особисто. Для аргументації окремих положень та як підґрунтя наукової дискусії використано положення праць інших науковців, на які зроблено відповідні посилання.

Під час виконання дисертаційного дослідження аспірантка дотримувалася основних засад академічної доброчесності, які закріплено у п. 2.3.3 Кодексу академічної доброчесності Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова.

Характеризуючи аспірантку особисто слід відзначити, що Олена Василівна у процесі підготовки дисертації проявила себе інтелектуальним та сумлінним науковцем, яка спроможна з використанням різноманітного методологічного інструментарію виконувати складні дослідження на високому науковому рівні. Принципові зауваження наукового керівника нею було враховано та знайшли вирішення при доопрацюванні дисертації.

Дисертація є самостійною, завершеною науковою роботою, містить власне розуміння автора щодо доцільності вдосконалення цивільного законодавства та відповідні пропозиції. В цілому, висновки проведеного дослідження характеризуються науковою новизною. Кількість і якість

висновків дисертантки свідчать про науковий характер дослідження, що відповідає науковому ступеню доктора філософії зі спеціальності 081 «Право», галузі знань «Право».

Враховуючи наведене, можна стверджувати, що висновки, сформульовані Журавською О.В. у дисертації можна визнати такими, що мають характер наукової новизни і роблять значний внесок у рівень пізнання і розвитку проблем, які досліджуються.

Тому, зважаючи на викладене, варто зробити висновок, що представлене наукове дослідження Журавської Олени Василівни на тему «Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір» відповідає спеціальності 081 «Право» та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах) та Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, а тому рекомендується до захисту та надання висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації.

Після цього слово було надано рецензентам дисертаційного дослідження.

Доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України Омельчук О.М. відзначив високий науковий рівень дисертаційного дослідження, який відповідає рівню, змісту, науковим результатам та вимогам, що висунуті для дисертаційних робіт на здобуття ступеня доктора філософії.

Наукові положення, висновки і рекомендації, викладені у дисертації мають достатній ступінь обґрунтованості, оскільки базуються на теоретичних працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених – представників, насамперед, науки філософії права. Зокрема, теоретичною основою дисертаційного дослідження є наукові праці українських і зарубіжних учених із загальнотеоретичної юриспруденції, міжнародного публічного права, прав людини.

У дисертації чітко сформульована мета. Об'єкт та предмет дослідження визначені відповідно до встановлених вимог та дозволяють всебічно проаналізувати поставлену проблему, не виходячи за межі наукової спеціальності. Дисертація Олени Василівни написана грамотно, сприймається легко та з інтересом.

Основні результати дисертації достатньо повно викладено у 8 наукових працях, зокрема у 3 наукових статтях у фахових виданнях України, 1 науковій статті у наукових періодичних виданнях інших держав, 4 у збірниках тез матеріалів міжнародних наукових і науково-практичних конференцій.

При цьому, як і будь-яке оригінальне дослідження, воно має окремі дискусійні положення.

1. Методологія дослідження побудована на поєднанні класичних типів праворозуміння: природного і позитивного, тобто тяжіє до посткласичної. Це підтверджує також застосування комунікативного методу у дослідженні. Поряд з цим, у дисертації не знаходимо розкриття особливостей посткласичної методології.

2. У дисертації вірно зазначено, що джерелом правового прогресу є розв'язання суперечностей між ідеєю і реальністю права, тобто чинним правом і ідеальним правом. Розвиток правової реальності завжди вимагає нових ідей, які стали б орієнтиром для втілення призначення права як родової сфери соціального буття. Виділено правові ідеї, які, на думку автора, стали джерелом його прогресивного розвитку - це ідея прав людини та ідея верховенства права. Однак потребує поглиблення розгляд змісту та особливостей запропонованих ідей.

3. Характеризуючи соціально-правові цінності, автор справедливо зазначає, що вони є невід'ємною частиною правової свідомості, а отже антропо-соціальним джерелом формування права. З плином часу найбільш важливі правові цінності трансформувались у принципи права та знайшли своє продовження і конкретизацію у правових нормах. Найбільш виразними з правових цінностей, які чітко відображені у міжнародному та національному праві є людська гідність, свобода, справедливість та рівність. В цілому погоджуючись з міркуваннями автора, виникає питання про методологію виділення системи вказаних правових цінностей і чому до їх складу не включено демократію?

4. У третьому розділі дисертації аспірантка цілком слушно зауважує, що свобода включає питання можливої та реальної здатності людини бути самостійною особистістю, виражати свою людську суть у суспільних відносинах. У праві вона відображена у вигляді загально-дозвільного та спеціально-дозвільного принципів та розуміє людину як суб'єкта права, що діє за власною волею і захищений від свавільного втручання в приватне життя. Цікаво було б проілюструвати ці міркування рішеннями Конституційного Суду України з цієї проблематики.

5. Як видається, потребує більш поглибленого вивчення питання особливостей застосування джерел формування права судами. У дисертації бачимо вдалі приклади такого застосування у практиці Конституційного Суду України, проте залишились без розгляду застосування джерел формування права у рішеннях, наприклад, Верховного Суду.

Варто зазначити, що викладені зауваження переважно мають дискусійний характер і тому суттєво не впливають на позитивну оцінку дисертаційної роботи. Вони викликані інтересом до цього дослідження, новизною та актуальністю питань, що розкриваються автором.

Висновок щодо рецензованого дослідження. Дисертаційна робота Журавської Олени Василівни на тему «Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір», є послідовною, завершеною науковою працею, що має цілісний характер із цікавим

насиченим змістом. Дисертація містить науково-обґрунтовані висновки, результати необхідних наукових узагальнень предмета, що досліджується, практичні рекомендації, які в сукупності розв'язують конкретне наукове завдання, що має суттєве значення для науки філософії права у галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право.

Робота має теоретичне та практичне значення та може бути рекомендована до розгляду в спеціалізованій вченій раді відповідного профілю з метою здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право.

Доктор юридичних наук, професор Налуцишин В.В. відзначив високий науковий рівень дисертаційного дослідження. Робота Жураавської О.В. характеризується оптимальною, продуманою дослідницькою стратегією та логікою розв'язання проблем, що підлягають науковому аналізу. Дисертантка показала глибокі теоретичні та практичні знання досліджуваної тематики, вміння самостійно узагальнювати і аналізувати нормативні акти, загальну та спеціальну літературу, судову практику, робити науково обґрунтовані висновки, формулювати визначення правових понять.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, підтверджується науковими доказами, структурою роботи й обраною здобувачем методикою дослідження. Висновки й пропозиції роботи отримано із застосуванням традиційних й апробованих наукою філософії права методів, серед яких спеціальні та загальнонаукові методи дослідження. Структура роботи є логічною. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, які містять сім підрозділів.

Дисертанткою вдало сформульовано об'єкт дослідження, а також його предмет. Мета роботи визначена відповідно до його об'єкта та предмета, як дослідження на філософсько-правовому рівні антропо-соціальних джерел формування права. Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі *завдання*: охарактеризувати стан філософсько-правового дослідження джерел формування права; визначити методологію дослідження антропо-соціальних джерел формування права; з'ясувати джерельні властивості людської гідності, як концентрованого виразу розумового та вольового складників природи людини та їх вплив на формування права; охарактеризувати правосвідомість як ідеологічну (ідеальну) складову формування права в контексті джерельних можливостей ідеї права та правової доктрини; розкрити зміст правової культури суспільства як духовно-ціннісної складової антропо-соціальних джерел формування права; з'ясувати джерельну природу правових цінностей (людська гідність, свобода, справедливість, рівність) та їх вплив на формування права; виявити легітиміційну сутність та моральний зміст принципів права як антропо-соціального джерела формування права.

Викладені у розділах основної частини роботи положення, переконують у тому, що відповідні питання теоретично і практично важливі і є недостатньо вивченими в науці філософії права. Праця базується на достатній джерельній базі. Зроблені по тексту дисертації посилання свідчать, що дослідження базується на працях науковців з зазначеної тематики, аспіранткою детально проаналізовано нормативно-правові акти. Положення, висновки та пропозиції, що виносяться здобувачем на захист, додатково висвітлюють відомі в науці положення та сприяють продовженню і поглибленню досліджень джерел формування права.

Новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих в дисертації обумовлюється тим, що дисертація Журавської О.В. є одним з перших в Україні комплексних наукових досліджень антропо-соціальних джерел формування права. Низка теоретичних положень, висновків і рекомендацій дисертантки мають наукову новизну і практичну значимість і є достатніми для роботи такого рівня.

На думку Налуцишина В.В., аргументованою є пропозиція дисертантки щодо джерел права як його змістовних (сутнісних) характеристик, що забезпечують норми матеріальною основою, надають праву обов'язковості, як сил, причин, які зумовлюють, створюють, покликають до життя право. Джерела формування права запропоновано розглядати як антропні та соціальні чинники, які впливають на формування (утворення і розвиток) права.

Особливо цікавими є положення роботи, що стосуються обґрунтовано антропні джерела формування права під гуманістичним кутом зору через розуміння духу як характеристики людини, що дозволяє стати їй джерелом осмисленого перетворення реальності, зокрема правової реальності, а також розуміння людської гідності як вищого прояву духовності, вищої соціально-правової цінності та похідних від неї цінностей (справедливості, свободи і рівності). Серед антропних джерел формування права виокремлено природу людини та правову свідомість.

Цінними є позиції щодо виокремлення серед соціальних джерел формування права правової культури, правових цінностей та принципів права. Вибір таких складових обґрунтовано тим, що соціальна інтеграція не може базуватися лише на взаємному інтересі та залежності, а важливу роль відіграють дві її інші форми: соціальна солідарність та соціальне регулювання (зокрема, нормативне та ціннісне). Соціальні норми і цінності не існують окремо, а складають два нероздільних аспекти правил: бажаний (цінності) і обов'язковий (норми). Сприйняті норми виступають як цінності, а утверджені цінності стають нормами, при цьому вони постійно взаємодіють і перетікають одна в одну.

Заслуговує на підтримку пропозиція ідея сприйняття принципів права у якості джерела формування права, що пояснюється актуалізацією їх методологічного значення. З точки зору сучасної посткласичної гносеології

правові явища повинні розглядатися не просто як соціокультурно обумовлені, але й в однаковому інтeрсуб'єктивному значенні, що може бути адекватно відображене через конструкцію основних принципів права. В межах некласичного і непозитивістського підходу можливе уявлення як про нормативний характер принципів, так і про принципи права як явище ідеологічне, тобто не зафіксоване в позитивному праві.

Поділяємо також погляди аспірантки на правосвідомість, що розглядається як ідеальне джерело формування права, яке охоплює правові ідеї, доктрини, вчення, що є найбільш цінними для суспільства. Ідея права розглядається як така, що є ідеальним аспектом буття і втілюється, об'єктивується в нормах і принципах позитивного права;

На особливу увагу заслуговують теоретичні позиції щодо джерел правового прогресу, якими визнано розв'язання суперечностей між ідеєю і реальністю права, тобто чинним правом і ідеальним правом. Розвиток правової реальності завжди вимагає нових ідей, які стали б орієнтиром для втілення призначення права як родової сфери соціального буття. Сьогодні з впевненістю можна сказати, що провідними правовими ідеями права, які стали джерелом його прогресивного розвитку є ідея прав людини та ідея верховенства права.

Позитивно оцінюючи дисертацію О.В. Журавської, рецензент звернув увагу й на те, що у дисертаційному дослідженні мають місце деякі дискусійні та суперечливі положення, які потребують пояснень. Зокрема, продовжує дискутуватися проблема соціальної складової джерел формування права, яка завжди підкреслювалась в сенсі матеріального (неідеального) джерела права, як соціально-економічних відносин, що обумовлюють виникнення, розвиток і зміст права. Констатовано, що соціальна складова джерел формування права є у взаємозв'язку з антропною, що викликає схвалення. Проте не виділено особливості такого взаємозв'язку. Як видається, їх потрібно шукати через співвідношення і баланс інтересів людини і суспільства, які, фактично, відображаються через співвідношення ліберальної і комунітаристської філософії.

Додаткового пояснення потребує положення про те, що обґрунтування соціального характеру формування права змінює кут зору на державу не як на таку, що «дарує, породжує чи творить» право, а як таку, що позитивізує, об'єктивує і забезпечує право. Цікаво було б побачити ілюстрації запропонованого твердження в працях представників основних типів не лише посткласичних, а й класичних типів праворозуміння.

Аспірантка доводить, що право «походить» від основних ціннісних властивостей людини, зароджується в її розумі та є виразом її волі. Що стосується законодавства і правової практики, то тут людина тільки удосконалює право як феномен, що виникає разом з людиною і разом з нею еволюціонує. Проте не вказано якими правовими засобами відбувається процес об'єктивації такого права.

Аспірантка розглядає правосвідомість як джерело формування права в ідеологічному (ідеальному) значенні, що охоплює юридичні доктрини, вчення, що є найбільш цінними для суспільства. Йдеться про ідеї, теорії, почуття, уявлення людей про чинне і бажане у праві, про юридичну діяльність, під впливом яких створюється, змінюється і діє право. Провідна правова ідеологія, як частина правосвідомості, визнається головним джерелом формування права. Це положення потребує додаткового пояснення у світлі того, що згідно Конституції України жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова.

Разом з цим, наявність окремих недоліків та дискусійних положень дисертації суттєво не зменшують її наукову значущість, не знижують позитивну оцінку роботи та її цінність. Дисертація є завершеною науковою працею, та може бути рекомендована до розгляду в разовій спеціалізованій вченій раді відповідного профілю з метою здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

В обговоренні дисертаційного дослідження взяли участь:

Доктор юридичних наук, доцент Костяшкін І.О. Він зауважив, що дисертація Олени Журавської присвячена актуальній темі – філософсько-правовому виміру антропо-соціальних джерел формування права.

Актуальні проблеми дисертаційного дослідження визначили характер та перелік поставлених дисертанткою мети та задач. Авторці вдалося досягти поставленої мети та вирішити задачі. Ознайомлення зі змістом дисертації Олени Журавської дає підстави для таких висновків.

Дисертантка виявила належний рівень знань фахової літератури, нормативно-правового матеріалу, правозастосовної практики, підняла низку дискусійних проблем, що підлягають осмисленню і відповідному їх вирішенню.

Дисертанткою застосовано різноманітні методи наукового аналізу досліджуваних проблем, проаналізовано наукову та навчальну літературу, енциклопедичні видання.

На думку професора, правильним та своєчасним є висновок про те, що джерела формування права виведено із двох великих сфер: соціальної та антропої (людиномірної). Вказаний поділ можна провести з певною долею умовності, оскільки кожен із запропонованих видів джерел права за своєю онтологічною сутністю є антропо-соціальним. Людина є істота соціальна і суспільство складається з людей, проте теоретичне розмежування цих видів джерел права проведено, щоб виділити особливості їхньої природи і змісту.

На його думку, заслуговує на увагу методологія дослідження, яка базується на тезі, що розкрити сутність джерел формування права видається за можливе через природу права. Розуміння духу як характеристики людини, що дозволяє стати їй джерелом осмисленого перетворення реальності, зокрема правової реальності, а також розуміння людської

гідності як вищого прояву духовності, вищої соціально-правової цінності та похідних від неї цінностей (справедливості, свободи і рівності), дозволило під гуманістичних кутом зору обґрунтувати антропо-соціальні джерела формування права.

Разом з тим Костяшкін І.О. вважає, що окремі проблеми задекларованої проблематики не знайшли відповідного обґрунтування у роботі. Йдеться зокрема про те, що авторка роботи вказує на позитивні тенденції розвитку Конституційним Судом України змісту основних цінностей і принципів права, але не аналізує суперечностей в їх застосуванні. Проте, вказаний недолік не знижує наукове значення і практичну цінність зазначеного дослідження. Робота завершується самостійними і аргументованими висновками, які логічно пов'язані із викладеним основним матеріалом. Тому, зважаючи на викладене, зроблено висновок, що представлене наукове дослідження Журавської Олени Василівни на тему «Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір», відповідає спеціальності 081 «Право» та може бути рекомендоване до захисту.

Доктор юридичних наук, професор Гринько С.Д. зазначила, що юридична наука приділяла і приділяє велику увагу питанням джерел права. Насамперед, це зумовлено тим, що з'являються нові точки зору щодо визначення їх правової природи, видів, а також особливостей їх тлумачення та застосування. Крім того, підвищується правова свідомість, правова культура та рівень позитивної правової відповідальності усіх суб'єктів права, і в першу чергу юрисдикційних органів, про що свідчать матеріали правозахисної та судової практики.

Значення дослідження джерел формування права має важливе теоретичне і прикладне значення, оскільки воно безпосередньо виходить на праволюдину проблематику. В контексті антропологічного підходу людина і право виступають як сторони, які наділені взаємними креативними властивостями: людина творить право та формує правову реальність, а право відіграє провідну роль в творенні таких людських форм існування, що відповідають критеріям цивілізованості. Дослідження антропо-соціальних джерел формування права можливе відштовхуючись від кореляції «образу людини» і «образу права». Її суть полягає в тому, що «образ права» (праворозуміння) орієнтується на відповідний образ людини. Універсальним образом людини, який обумовлює образ права, є образ «людини моральної», оскільки він виявляється здатним легітимізувати право як безумовну цінність, що не зводиться до ніяких інших цінностей.

Важливе значення для комплексного дослідження джерел права є правосвідомість, яка розглядається у дисертації як джерело формування права в ідеологічному (ідеальному) значенні, що охоплює юридичні доктрини, вчення, що є найбільш цінними для суспільства. В ідеологічному розумінні джерела формування права містяться в правових ідеях, що має важливу роль в процесі формування позитивного права. Оскільки ідея

передуює праву, спочатку з'являється уявлення про належне право, яке може бути закріплене у позитивному праві. І хоча ідея права має лише потенційну реальність, вона є настільки істотною, що легітимуює позитивне право.

На особливу увагу заслуговує характеристика правових позицій Конституційного Суду, як офіційної правової доктрини. Правові позиції визначено як такі, що пропонують суспільству систему стійких ціннісних орієнтирів правового регулювання, які є офіційними стандартами адекватного розуміння змісту конституційних положень. Це розширює смислову наповненість поняття «джерело формування права» на рівні офіційної доктрини і підкреслює доцільність застосування так званого «широкого підходу» до джерел права. У результаті застосування вказаного підходу, розуміння права сьогодні не обмежується лише законодавством як однією із форм права, що відображено, зокрема, у рішенні Конституційного Суду України про призначення більш м'якого покарання.

Разом з тим, зазначила Гринько С.Д., дисертація не позбавлена певних недоліків. Зокрема варто було більшу увагу приділити питанням аналізу правових ідей, які були виділені авторкою як основні (прав людини і верховенства права).

Професор Гринько С.Д. прийшла до висновку, що викладені зауваження викликані інтересом до цього дослідження, новизною та актуальністю питань, що розкриваються автором, тому суттєво не впливають на позитивну оцінку дисертаційної роботи.

Дисертаційна робота Журавської Олени Василівни на тему «Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір», відповідає галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право та вимогам підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії.

Кандидат юридичних наук Олійник У. М. зазначила, що дисертація Олени Журавської характеризується оптимальною, продуманою дослідницькою стратегією та логікою розв'язання проблем, що підлягають науковому аналізу. Висновки дисертації зроблено із застосуванням низки загальнонаукових та галузевих методів і прийомів, використання яких зумовлене її метою, задачами, предметом і об'єктом дослідження.

Структура дисертаційної роботи є продуманою і цілком логічною щодо предмету дослідження і поставленої мети. Для авторської концепції суттєве значення має кожен із розділів, оскільки такий виклад обґрунтовує висновки щодо антропо-соціальних джерел формування права.

Зокрема слід підтримати позицію авторки у висновку про те, що ідеальні джерела права у літературі сприймаються через природне право або через поняття «ідея права», яке виникло в межах природно-правового типу праворозуміння, що говорить про правильне, належне право, яким і є природне право. Ідея права, як джерело формування права, розглядається як така, що є ідеальним аспектом буття і втілюється, об'єктивується в нормах і принципах позитивного права. Таким чином, ідея права не є виключно

предметом філософсько-правового рефлексії, вона звернена до суб'єктів права і в концентрованому вигляді пропонує їм проект права. В даному контексті вона передує праву і джерелом його формування, претендуючи на втілення в нормах права.

Дисертантка також правильно звертає увагу на те, що правова культура розвивається як всередині конкретного суспільства, так і при взаємодії з іншими культурами. Тому виникнення права і правовий розвиток обумовлено як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. Взаємовплив кількох правових культур проявляється, насамперед, у формі рецепції права, тобто запозичення кращих зразків правового регулювання іншої держави чи іншої епохи. Соціально-антропологічним джерелом формування права в цьому випадку можна вважати єдність різних правових культур, що призводять в подальшому до розвитку права.

Поряд з цим, на думку Уляни Миколаївни, при аналізі природи правової доктрини, як такої, що створює правові поняття, якими користується законодавець, пропонує теоретичне обґрунтування, за допомогою якого позитивізується право і тлумачаться закони, слід було підкреслити, що правова доктрина є вторинним, нетрадиційним джерелом права, яке істотно впливає на судову правотворчість.

Олійник У. М. наголосила, що дисертація Олени Журавської є самостійною працею, має творчий характер, є завершеним науковим дослідженням, що за своєю актуальністю, новизною постановки та вирішення поставлених наукових проблем, теоретичним рівнем та практичною значимістю, достовірністю та обґрунтованістю одержаних результатів повністю відповідає вимогам підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії спеціальності 081 «Право».

Кандидат історичних наук, доцент Стеньгач Н. О відзначила актуальність теми дисертаційного дослідження, вдалу структуру дисертації, що дозволило дисертантці у достатній мірі виконати поставлені задачі.

На її думку, на увагу заслуговує висновок про наявність генетичного рівня правої культури, спільного для всіх людей і суспільств, що свідчить про наявність універсальних культурних джерел формування права для всіх культур і правових систем. Правильність цього висновку підтверджує прийняття ООН у 1945 році Загальної декларації прав людини, яка закріпила каталог спільних для всього людства ціннісних універсалій.

На підтримку заслуговує і висновок про джерельний характер принципів права. Яскравим прикладом регламентації принципів права як ідеологічних джерел права є Статут Міжнародного Суду ООН, який у ст.38 ч.1 містить положення, що Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує, крім міжнародних конвенцій та міжнародних звичаїв, загальні принципи права, визнані цивілізованими націями. Сьогодні зміст поняття "загальні принципи права" розвивається шляхом визнання таких принципів не лише джерелами

формування права, а й формами права в усіх правових системах. Принципи, як такі, що відсилають до першопричин, визнано джерелом норм і правил, а також визнано такими, що надають структурованість, зв'язаність і легітимність правовим нормам і правовій системі в цілому (Перша доповідь про загальні принципи права, ООН, 2019 р.).

Водночас потребує додаткового пояснення і обґрунтування яким чином моральні норми підключені до всіх етапів формування і соціальної дії права, оцінки правових норм в моральних категоріях та чому моральний вимір права розглядається як важливий фактор вдосконалення правових систем.

Доцент Стеньгач Н. О. підтримала виступаючих у тому, що дисертація Олени Журавської є самостійним, завершеним науковим дослідженням, що повністю відповідає вимогам підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії спеціальності 081 «Право».

Головуючий на засіданні - доктор історичних наук, професор Місінкевич Л. Л. зазначив у підсумку, що дисертація Журавської О.В. відповідає вимогам, які ставляться до дисертацій, в тому числі вимогам, передбаченим пунктами 10, 11 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року № 167 та може бути рекомендована до захисту на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право у разовій спеціалізованій вченій раді.

За результатами обговорення дисертаційної роботи Журавської Олени Василівни на тему «Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір» присутні вирішили запропонувати

ВИСНОВОК

про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертаційного дослідження **Журавської Олени Василівни** на тему

«Антропо-соціальні джерела формування права:

філософсько-правовий вимір»,

поданої на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право у галузі знань 08 Право

Актуальність теми. Сьогодні у юридичній науці є відносний консенсус стосовно того, що юридичне право повинно відповідати природному праву як ідеалу, до якого треба прагнути та реалізувати в правовій реальності. Природне право, яке відносять до ідейних чи ідеальних джерел права, яскраво демонструє, що ідея завжди передує праву, спочатку з'являється уявлення про належне право, яке слід закріпити на державному рівні, а вже потім формується реальна правова система. І хоча ідея права має лише потенційну реальність, вона є настільки істотною, що надає нормативної сили позитивному праву. Такі поняття як «людська гідність»,

«свобода», «рівність», «справедливість» сприймаються сьогодні не тільки як принципи права, але і як його засадничі ідеї, оскільки право - це не тільки юридичний механізм, а й комплекс правових ідей, в який входять ідеї та ідеали, що формуються на їх основі як образи досконалості правових явищ.

Позитивне право, що припускає єдність прав і обов'язків, а також єдність примусу і стимулу, також потребує ідейного наповнення, яке відображає вплив філософсько-правових концепцій. Значимість філософської рефлексії обов'язково полягає в моделюванні ідеального права, тих правових заборон і зобов'язань, які відповідають природі людини. Тому джерелами розвитку позитивного права є завжди зміни в ідейному наповненні права, тобто в уявленнях про те, яким право повинно бути. Якщо розглядати право як реальність, яка поєднує, а не протиставляє природно-правовий і позитивно-правовий вимір, тобто ідеальне (ідея, ідеал, моральна правильність, відповідність цінностям, природі людини) та реальне (визначеність, забезпечена примусом), то можна підставно погодитись, що таке поєднання проходить у сфері комунікаційної взаємодії. Тоді право як комунікаційна взаємодія ідеального і реального, може розглядатись як аспект належного, що проявляється у цінностях, принципах, нормах.

За такого підходу, саме завдяки джерелам формування права знімаються суперечності між ідеєю і реальністю права, тобто чинним правом і ідеальним правом. Розвиток правової реальності завжди вимагає нових ідей, які стали б орієнтиром для втілення призначення права як родової сфери соціального буття. Тому пошук ідейних (сутнісних, змістовних) джерел формування права є важливим етапом на шляху формування правового ідеалу та втілення його у позитивному праві.

Характеризуючи стан наукової розробки задекларованої проблематики у сучасній вітчизняній філософсько-правовій думці, зауважимо, що до змістовних (сутнісних) джерел права або джерел формування права відносять: природне право (В.С. Нерсесянц); природне право, ідею права, правосвідомість, праворозуміння (Ю.В. Корольова); природу речей, розум людини, вічний незмінний порядок облаштування світобудови (М.М. Марченко); справедливість (М.М. Алексеев); фактори, що впливають на зміст права (моральні, релігійні, філософські, політичні, соціальні, економічні, ідеологічні та ін.) (М.І.Козюбра); гідність людини (О.В. Гришук); вільну діяльність особи (І.В. Михайловський); природу людини, культуру, свідомість, правосвідомість, загалом колективну волю, яка «є єдиним справжнім джерелом права» (С.А. Дробішевський); об'єктивні зв'язки і закономірності, що існують у природі та суспільстві, які утворюють природний порядок і стоять вище людської волі (Г.В. Мальцев); умови й причини, фактори і дії, в результаті яких приймається рішення про створення права (Н. М. Пархоменко); матеріальні умови життя суспільства (М.М. Вопленко); народне життя (В.М. Хвостов); спосіб буття людей (Т.В. Гурова); обумовлений характером праворозуміння даного суспільства спосіб визнання соціальних норм в якості обов'язкових (Г.М. Муромцев) та ін.

Попри такі вагомі наукові розробки, на даний час у вітчизняній філософсько-правовій науці немає цілісного комплексного дослідження на монографічному рівні проблеми джерел формування права, що і обумовлює необхідність та доцільність їх наукового аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016 – 2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017-2023 роки (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 роки (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017-2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Тему дисертації затверджено вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова 29 жовтня 2018 року (протокол № 3).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є дослідження на філософсько-правовому рівні антропо-соціальних джерел формування права.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі завдання:

- охарактеризувати стан філософсько-правового дослідження джерел формування права;
- визначити методологію дослідження антропо-соціальних джерел формування права;
- з'ясувати джерельні властивості людської гідності, як концентрованого виразу розумового та вольового складників природи людини та їх вплив на формування права;
- охарактеризувати правосвідомість як ідеологічну (ідеальну) складову формування права в контексті джерельних можливостей ідеї права та правової доктрини;
- розкрити зміст правової культури суспільства як духовно-ціннісної складової антропо-соціальних джерел формування права;
- з'ясувати джерельну природу правових цінностей (людська гідність, свобода, справедливість, рівність) та їх вплив на формування права;
- виявити легітимаційну сутність та моральний зміст принципів права як антропо-соціального джерела формування права.

Об'єктом дисертаційного дослідження зміст та загальні характеристики джерел права.

Предметом дослідження є антропо-соціальні джерела формування права.

Методи дослідження. Системотворчими у дослідженні, виходячи з його завдань і мети, визначено антропологічний та соціальний підходи. З урахуванням комплексного характеру досліджуваної проблематики для виконання поставлених завдань у дисертації були використані такі методи наукового пізнання:

1) філософські: діалектичний метод – застосовувався для пояснення й аналізу процесу розвитку й взаємодії антропо-соціальних джерел формування права; метафізичний метод, що є основою школи природного права, для пояснення сталості й відносної незмінюваності ціннісних засад у праві;

2) загальнонаукові: системний метод, що забезпечив характеристику антропо-соціальних джерел формування права у системі джерел права; функціональний метод, що застосовувався в процесі аналізу напрямків взаємовпливу антропних та соціальних джерел формування права; структурно-функціональний – для дослідження антропо-соціальних джерел формування права як окремого явища, що характеризується певними елементами структури, внутрішніми зв'язками та закономірностями тощо;

3) спеціально-наукові (в тому числі спеціально-юридичні): формально-логічний метод, що дав можливість на основі дослідження існуючих концепцій виникнення і розуміння антропо-соціальних джерел формування права обґрунтувати нові теоретичні положення стосовно їх сутності; історико-правовий як засіб дослідження процесу виникнення та розвитку антропо-соціальних джерел формування права; тлумачення юридичних норм – для з'ясування морального змісту нормативно-правових приписів; порівняльно-правовий аналіз – з метою встановлення спільного та відмінного у поглядах представників правової думки щодо антропо-соціальних джерел формування права та ін.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертаційна робота є першим в Україні комплексним дослідженням на філософсько-правовому рівні антропо-соціальних джерел формування права.

За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано низку наукових положень, що виносяться на захист, зокрема:

вперше:

1) проведено філософсько-правове дослідження джерел права, тобто його змістовних (сутнісних) характеристик, що забезпечують норми матеріальною основою, надають праву обов'язковості, як сили, причини, які зумовлюють, створюють, покликають до життя право. Джерела формування права запропоновано розглядати як антропні та соціальні чинники, які впливають на формування (утворення і розвиток) права;

2) обґрунтовано антропні джерела формування права під гуманістичним кутом зору через розуміння духу як характеристики людини, що дозволяє стати їй джерелом осмисленого перетворення реальності, зокрема правової реальності, а також розуміння людської гідності як вищого

прояву духовності, вищої соціально-правової цінності та похідних від неї цінностей (справедливості, свободи і рівності). Серед антропних джерел формування права виокремлено природу людини та правову свідомість;

3) серед соціальних джерел формування права виокремлено: правову культуру, соціально-правові цінності та принципи права. Вибір таких складових обґрунтовано тим, що соціальна інтеграція не може базуватися лише на взаємному інтересі та залежності, а важливу роль відіграють дві її інші форми: соціальна солідарність та соціальне регулювання (зокрема, нормативне та ціннісне). Соціальні норми і цінності не існують окремо, а складають два нероздільних аспекти правил: бажаний (цінності) і обов'язковий (норми). Сприйняті норми виступають як цінності, а утверджені цінності стають нормами, при цьому вони постійно взаємодіють і перетікають одна в одну;

4) обґрунтовано головне методологічне завданням джерел формування права - виступати критерієм адекватності оцінки змісту позитивного права. Це поняття включає в себе об'єктивні та суб'єктивні аспекти, серед яких чільне місце духовна робота особистості, соціальної групи і всього суспільства щодо формування ціннісно-нормативної системи суспільства.

удосконалено:

5) ідею сприйняття принципів права у якості джерела формування права, що пояснюється актуалізацією їх методологічного значення. З точки зору сучасної посткласичної гносеології правові явища повинні розглядатися не просто як соціокультурно обумовлені, але й в однаковому інтерсуб'єктивному значенні, що може бути адекватно відображене через конструкцію основних принципів права. В межах некласичного і непозитивістського підходу можливе уявлення як про нормативний характер принципів, так і про принципи права як явище ідеологічне, тобто не зафіксоване в позитивному праві;

б) погляди на правосвідомість, що розглядається як ідеальне джерело формування права, яке охоплює правові ідеї, доктрини, вчення, що є найбільш цінними для суспільства. Ідея права розглядається як така, що є ідеальним аспектом буття і втілюється, об'єктивується в нормах і принципах позитивного права;

7) теоретичні позиції щодо джерел правового прогресу, якими визнано розв'язання суперечностей між ідеєю і реальністю права, тобто чинним правом і ідеальним правом. Розвиток правової реальності завжди вимагає нових ідей, які стали б орієнтиром для втілення призначення права як родової сфери соціального буття. Сьогодні з впевненістю можна сказати, що провідними правовими ідеями права, які стали джерелом його прогресивного розвитку є ідея прав людини та ідея верховенства права;

8) бачення правових цінностей (людської гідності, рівності, свободи та справедливості) як таких, що через свою антропо-соціальну природу можуть і повинні вчиняти вплив на діюче позитивне право, як джерела його

формування. Соціально-правові цінності визначають мету права, формують принципи права, а правові норми повинні розгортати цінності, транслюючи їх втілення в своєму нормативному змісті;

набули подальшого розвитку:

9) обґрунтування соціального характеру формування права, що змінює кут зору на державу не як на таку, що «дарує, породжує чи творить» право, а як таку, що позитивізує, об'єктивує і забезпечує право. Таке тлумачення джерел формування права дозволяє забезпечити баланс між легітимними очікуваннями членів суспільства щодо правового регулювання тих чи інших сфер соціальних відносин і вимогами позитивного права;

10) уявлення про природу людини як джерело формування права. Серед властивостей людини виділено розум і волю, які обумовлюватимуть існування основних цінностей. Людська гідність, як концентрований вираз природи людини (її розумового та вольового складників), визнається антропним джерелом формування права;

11) наукові і практичні позиції щодо правової доктрини, як такої, що створює правові поняття, якими користується законодавець, пропонує теоретичне обґрунтування, за допомогою якого позитивізується право і тлумачаться закони. Підкреслено подвійний характер джерельних можливостей правової доктрини як змістовного джерела формування права та як форми права;

12) положення про те, що правова культура як антропо-соціальне джерело формування права являє собою систему правових цінностей, які є домінуючими і загально визнаними у суспільстві. Правову культуру визнано ефективним інструментом, що дозволяє виявити і зняти суперечності між правовими цінностями.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що положення, висновки і пропозиції проведеного дослідження, викладені автором, можуть бути використані у:

– *науково-дослідній роботі* – як основа для подальшого поглибленого теоретичного вивчення загальних і спеціальних питань джерел формування права;

– *правотворчості* – для вдосконалення чинного законодавства під кутом зору об'єктивації та конкретизації джерел формування права, зокрема основних правових цінностей (людської гідності, свободи, справедливості, рівності);

– *навчальному процесі* – під час викладання та підготовки методичних матеріалів з навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», «Принципи права», а також у науково-дослідній роботі студентів.

Наукові концепції, висновки та пропозиції дисертаційної роботи використано при підготовці лекцій та навчально-методичних матеріалів у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням автора. Висновки, пропозиції та рекомендації, у тому числі й ті, що характеризують наукову новизну, одержані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Дисертація виконана й обговорена на кафедрі теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова. Окремі висновки та узагальнення дослідження висвітлювалися дисертантом на таких наукових заходах: Міжнародній науково-практичній конференції «*Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави*» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року); Міжнародній науково-практичній конференції «*Сучасне правотворення: питання теорії та практики*» (м. Дніпро, 31 травня – 1 червня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «*Пріоритети розвитку юридичних наук у XXI столітті*» (м. Одеса, 10–11 квітня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «*Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи*» (3–4 квітня 2020 р., м. Дніпро).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації знайшли своє відображення у 8 публікаціях, а саме: три в наукових виданнях України, визнаних фаховими з юридичних наук; одна в наукових періодичних виданнях інших держав; а також у чотирьох збірниках тез матеріалів науково-практичних конференцій.

Список опублікованих праць за темою дисертації

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Журавська О.В. Sources of law formation: philosophical and legal dimension. Джерела формування права: філософсько-правовий вимір. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №3 (1). С. 123-127.
2. Журавська О.В. Джерела формування права: окремі методологічні аспекти. *Університетські наукові записки*. 2020. Том 19, № 1 (73). С. 35-44.
3. Журавська О.В. Онтологічний вимір антропо-соціальних джерел формування права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. №89. С. 15-21.
4. Журавська О.В. Аксіологічні аспекти антропо-соціальних джерел формування права. *Університетські наукові записки*. 2021. № 1 (79). С. 123-131.
5. Журавська О.В. Роль людської гідності в системі засад права. Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 109-112.
6. Журавська О.В. Образ людини як антропологічна основа формування права. Сучасне правотворення: питання теорії та практики :

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 31 травня – 1 червня 2019 р. Дніпро : ГО «Правовий світ», 2019. С. 160-161.

7. Журавська О.В. Джерела права: філософсько-правовий погляд. Пріоритети розвитку юридичних наук у XXI столітті: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 10–11 квітня 2020 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2020. С. 7-10.

8. Журавська О.В. Методологія дослідження антропо-соціальних джерел формування права. Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 3–4 квітня 2020 р. Дніпро: ГО «Правовий світ», 2020. С.119-122.

Оцінка мови та стилю дисертації. Дисертація написана грамотною українською мовою, стиль викладення матеріалу відповідає прийнятому в науковій літературі.

Відповідність дисертації науковій спеціальності. Дисертаційна робота Журавської Олени Василівни на тему «Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір», відповідає галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право.

Рекомендація дисертації до захисту. Дисертаційна робота Журавської Олени Василівни є першим в Україні комплексним філософсько-правовим дослідженням антропо-соціальних джерел формування права. Водночас дисертації притаманні окремі спірні моменти. Щодо неї може бути висловлено окремі недоліки, які, однак, не впливають на якість розкриття теми роботи та загальну позитивну оцінку.

Дисертація Журавської Олени Василівни на тему «Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір» відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283), пунктам 10, 11 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року № 167, та може бути рекомендована до захисту в разовій спеціалізованій вченій раді за спеціальністю 081 Право.

УХВАЛЕНО:

1. Затвердити висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертаційного дослідження Журавської Олени Василівни на тему «Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право у галузі знань 08 Право.

2. Констатувати, що за актуальністю, ступенем новизни, обґрунтованістю, науковою та практичною цінністю здобутих результатів

дисертація Журавської Олени Василівни на тему «Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір» відповідає спеціальності 081 Право та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283), пунктам 10, 11 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року № 167.

3. Рекомендувати дисертацію Журавської Олени Василівни на тему «Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір» до захисту на здобуття ступеня доктора філософії у разовій спеціалізованій вченій раді за спеціальністю 081 Право.

Професорсько-викладацький склад кафедри теорії та історії держави, запрошені науково-педагогічні працівники з правом голосу, проголосували одноголосно:

«за» – 11; «проти» – немає; «утримались» – немає.

Головуючий на засіданні:

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії
держави і права Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова

Леонід МІСІНКЕВИЧ

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
ректор Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова

Олег ОМЕЛЬЧУК

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального
права та процесу Хмельницького
університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

Віктор НАЛУЦИШИН

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова